

Олена Дуць-Файфер

 <https://orcid.org/0000-0001-9436-3846>

Ягайлонський Університет / Uniwersytet Jagielloński

Фльоринка – лемківське місце пам'яті

Streszczenie

Florynka – łemkowskie miejsce pamięci

Artykuł odwołuje się do konceptu miejsca pamięci (*Les Lieu de mémoire*), stworzonego i rozpropagowanego przez Pierre'a Norę. Przybliżone zostało pojęcie miejsca pamięci, a następnie zastosowane do symptomatycznego czytania i odczytywania działania pamięci rozbudowującej się wokół miejsca topograficznego. Wskazana została esencjalizacja i sakralizacja nazw i pojęć odnoszących się do działalności politycznej Łemków – Florynki, Ruskiej Narodowej Republiki Łemków, wiecu. Wskazane zostało, że podobne zabiegi pamięciowe dokonują się wokół nazwisk i personalnych znaków lokowanych we florynckim miejscu pamięci. Wprowadzone też zostało, za Janem Assmannem, rozróżnienie dwóch sposobów utrwalania pamięci – poprzez koherencję rytualną, właściwą przekazowi ustnemu i poprzez koherencję tekstualną dokonującą się poprzez pismo. Wreszcie postawione zostało pytanie o cele i potrzeby wspólnoty konstytuującej się na pamięci, w tym przypadku wspólnoty łemkowskiej, tzn. czyja jest i komu służy pamięć. Próba odpowiedzi na nie wskazała na cele tożsamościowe, jakie miałyby być bezpośrednią i pośrednią kontynuacją kierunków myśli i działań, które rozwijane były w latach 1918-1921. W całości artykułu podkreślana jest aktywistyczna forma pamięci zbiorowej, negocjująca z utrwalonymi stereotypami, a jednocześnie mocno je utrwalająca.

Słowa kluczowe: miejsce pamięci, wiec floryński, Ruska Narodowa Republika Łemków, działalność polityczna Łemków, konferencja pokojowa w Paryżu

Summary

Florynka: A Lemko Realm of Memory

The article refers to the concept of realm of memory (*les lieu de mémoire*) developed and popularized by Pierre Nora. The notion of realm of memory is presented and then utilized for symptomatic reading and interpretation of the workings of memory as it develops around a topographical location. The author shows the essentialization and sacralization of names and concepts referring to the political activity of the Lemkos, such as Florynka, the Rusyn National Republic of the Lemkos and the national council. It is demonstrated that similar processes of memory are affecting names and personal traces located in the Florynka realm of memory. Furthermore, following Jan Assmann, the article distinguishes between two manners in which memory is preserved: either by means of ritual coherence, characteristic of oral tradition, or by means of textual coherence, implemented in written form. Finally, a question is posed about the goals and needs of a community built on memory, in this case of the Lemko community, namely to whom memory belongs to and whom it serves. A tentative answer to these questions indicates identity-related goals, which would be a direct and indirect continuation of certain currents of thought and action that were being developed in the years 1918-1921. The entire article emphasizes the activist form of collective memory, which negotiates with established stereotypes and at the same time contributes to preserve them.

Key words: realm of memory, Florynka council, Ruthenian National Republic of the Lemkos, self-determination, political activity of the Lemkos, Paris Peace Conference

В нашій епосі, називаній часто епохою пам'яті, введене Пером Норм в роках 80. двадцетого століття поняття місц пам'яті (*Les Lieux de memoire*) (Nora 1984-1992) вказало ся барз оператывне і мож го узнати за єден з частійше хоснуваных термінів в загальным гуманістычным дискурсі днешности. В прикликаным понятю Нора старат ся міцно выакцентувати основну, первістну ріжницю медже історийом а пам'ятю, яка в процесі перетворюваня ся народів в соспільства перестала діяти, а реляция медже тьма двома способами однесія ся до минулого приняла гибридны, пограничны форми. Їх знаменитом евокацийом сут уняты в понятю місц пам'яті явиска, до яких буду ся пак односила. Найперше єднак вартат привести акцентувану Норм суть ріжниці медже пам'ятю а історийом:

Пам'ят і історія не лем не сут синонімами, але являть ся днес як основні протиставны собі поняття. Пам'ят то жытя ведене живыма соспільствами устанавленыма задля ней. Заєдно ся розвиват, ест отворена на диялектыку пам'ятаня і забываня, несвідомо свойой поступенной деформації, податна на маніпуляцію і завлащаня, може тырвати приспана і час до часу ся будити. З другой страны історія ест все проблематычном і неполном реконструкцийом того, чого уж неє. Пам'ят то вічно актуальний феномен, який вяже нас з вічним теперішністю; а історія то репрезентация минулого. Пам'ят ест афективна і магічна; влучат адже лем присвійны собі факты [...]. Історія ест інтелектуальным і світським вытвором, вымагат адже аналізу і критыкы. Пам'ят вмішат спомины в сакральний порядок; історія, все прозаїчна, на ново їх высвобаджат (Nora 2009, 5)¹.

В тым контексті шыроко знане поняття «соспільности без історії» (Moniot 1974; Wolf 1982), яке односит ся головні до соспільств не маючих текстуальных і інстудийных маґазинів, льокує їх по стороні пам'яті. Сам Нора не сомніват ся, же «пам'ят то історія позбавлених права до історії», «упосліджених, зраних, вылучених», котры мают потребу «правды барже правдивой як правда історії»². Тым самым, вказувана, не лем през него, сучасна «ерупция пам'яті», то в гідній ступени доходжыня до голосу тых соспільств, які в ефекті деколонізації (реальной і символічной) і еманципації упоминают ся ци борют о рівноправність свойой достоменности. Тягне то за собою окрислены наслідства. Пам'ят ся мінят, як і цілы соспільства, остає розбита, не вельо в ній остає з давной пам'яті. Свою концепцію Нора – як сам рече – вводит в часі, коли бесідує ся так вельо о пам'яті прото, же уж ей барз мало остало, історія анектує пам'ят (Nora 2009, 4). Натоміст місця пам'яті, так як він їх понимает і доокрислят, сут творами, в яких кристалізує ся і скриват пам'ят, в них воплощене, зматеріялізуване остало почутя тяглости, тырваня.

Для зрозуміня думкы Нори, а пак перенесіня ей на лемківській ґрунт, необхідна ест проба ей допрецизуваня в дефініційным виді. Од ідейной страны місце пам'яті то: «кажда матеріяльна або ідеальна значуча єдиниця, котру воля люди або праца часу переформувала в символічну

¹ Вшыткы цитаты з польскоязычных текстів перевела на лемківській О. Д.-Ф.

² Приведены гев урывкы выповіді Нори цитую з бесіды з ним проведеной Яцком Жаковським (Żakowski 2002, 62-63).

частку памятаного через спільноту дідицтва» (Nora 1984-1992, 2226)³. Так адже, маме до діла з «феноменами, які сут присутны в збірній памя-ти, будують достоменніст групы і сут тым спосабом пунктамі довершання ся колектыўных автодефініцій» (Kończal 2009, 211). В енциклопедичній, барже енумератывній дефініції Нора окрислят місця пам'яті як:

Місця в дослівным значыню того слова, де декотры спільноты [...] сох-ра-няють свої памятки або узнають іх за неадемну част свойой особовості: топографічны місця, як напрымір архівы, бібліотекы або музеі; місця мо-нументы – памятнікы, цмунтері, архітектура; символічны місця, такы як річніці, полонніцтва, упамятніня; функцыянальны місця – стоварышыня, автобіографіі, падручнікы (за: Szpociński 2003, 21).

Де інде французскій вчений підкрислят, же панятя місця ма гев вшыткы три значыня того слова: матеріяльне, символічне і функціо-нальне, які зо собом стисло спілістніють. Чысто матеріяльны ці функ-ціянальны місця стають ся місцямі пам'яті через рытуалы. Спрічынят тото – подібні як і ведена в них гра – перениканя ся історії з памятю, вымішаня, гыбрыдніст, мутації, сильне повязаня з жытьом і смертю, ча-сом і вічністю, сакрум і профанум, того што збірне, з тым што адносит ся до єднініці, того што стала, з тым, што рухоме (Nora 2009, 10).

Коли бо приймеме, же основном цілю місц пам'яті єст затриманя часу, за-гамуваня процесу забываня, установліня якісого стану реальности, убез-смертніня чогоси мертвого, матеріялізачія чогоси нематеріяльного [...] вшытко по то, жебы зімати як найбільше значыня в як найменшым чыслі знаків – стане ся ясне, же місця пам'яті істніють лем протом, же сут спосібны до метаморфозы, до безустаючого одроджуваня свойого значыня і не даючу ся передвідіти кількіст розголужынь (Nora 2009, 10).

Протом місця пам'яті сут так поємны значыньово і функцыійні. Для лем-ківской достоменности сут они сутю тырваня. По повыселеньчій бо де-струкції традиціёной лемківской спільноты, просторовы вартості ос-тали вполни усимволічнены, а єдночасно творят они матеріяльний слід присутности там, де заплануваня остала неспрсутніст. Так адже стають

³ Цитат приводжу за: Kończal 2009, 211.

ся основом реінвенційного міфу (Duć-Fajfer 2016), а ціла Лемковина так сфигурована творит загальне місце пам'яті. Фльоринка в тій цілості особливі предиспонувана єст до локування в ній найбарже сутьовых, есенцияльных, міфічных конструктів збірної свідомости Лемків. Єст то бо єдна спосеред нечисленных обшыри лемківського памятьового простору, в якій мож розвивати міф золотых часів з вшыткыма того наслідствами. Єдночасно, што здає ся іщы важнійше, в місци тым, як єдиным для Лемків, переникат ся такій модель історії, якій розвивають домінуюы дискурсы (тзн. політычной історії) з перетворюючом го свобідні памятю. Коли, оперуючы понятъом місця пам'яті, заузіме його надзвычай шыроко розвинене значыня подля пропозиції Анджея Шпоціньского,

жебы о «місцях пам'яті» бесідувати лем товды, коли: по перше, даякы події, особы, культуровы вытворы постеріганы сут в загальній свідомости як власніст окрисленых груп або спільнот, а по друге, коли сут они постеріганы як депозит (символ) не лем єдною конкретной вартости, лем справ взагалі важных для спільноты, як рід «місця», в котрым находят ся і можут быти найдены штотраз то інчы цінны вартости (Szpociński 2008, 15),

достережеме достоменностьовый капітал Фльоринкы, якій через 100 років розвиват ся в ритуально-текстуальній грі пам'яті і історії.

1. Назвовы gry і трансформації

Фльоринка – під том топографічном назвом села, якого історія сігат глубше як XIV столітя і знакує ся предо вшыткым знаменитыма іменами двох славных Фльоринчан, професорів Ягайлоньского Університету – Еміліяна Чырняньского (ректора ЯУ) і Валерія Сас-Яворского, локуваний єст вельоетаповый процес стремлінь до самостановліня Лемків в роках 1918-1921. Хоц в тым процесі історик однотує вельо значучых місцевости, в яких проходили народны віче, творили ся Рускы Рады, ведены были нарады діячи, то спільнотова памят концентрує увагу і розбудовує символічні як раз Фльоринку. Тота назва есенциялізує, кристалізує, надає силы, узагальнят і фурт уприсутнят динамічны в своїм часі процеси розгryваючы ся в Святкові, Шляхтові, Яворках, Гладышові, Чорным, Снітници, Білцареві, Креници, Саноці і інчых місцевостях (Horbal 1997).

Нее в інтересі пам'яті і памятаня розбивати есенцияльну силу Фльоринкы припоминачьом хронологічної першорядности Святковы, де уж 17 а пак 21 листопада 1918 р. проведено віче визначаючы напярмы політычных стремлінь Лемків (Тарнович 1936, 251; Moklak 1997, 38; Horbal 1997, 38), ци чысловой перевагы Гладышова, де 27 листопада 1918 р. зобрало ся близко 2 тисячы Лемків і покликано Русску Раду, або ідейной силы Білцаревы, де на клібаніі о. Теофіля Качмарчыка ведено нееднократно стратегічні основны нарады. То назва Фльоринка вызначат єдно з важнійших для лемківской достоменности місц пам'яті в найбарже полным значыню того конструку. Знаменитым приміром діяння назвы як місця пам'яті єст верш Нестора Жылича *Фльоринка*, в яком автор піддає сакралізууючій обробці шор подій, назвиск, емоций, оцін, закликів, вміщаючы і символізуючы їх через тоту назву. Гев, в тым материяльным, символічным і функційным місци мала місце сутьова для Лемків/Русинів подія:

А Русины до Фльоринкы скликали нараду

.....

Повстал нарід, што го врагы прирекли до смерти,

Встал за волю і свободу, хоц бідний, обдертий (Жылич 2002, 102)

Єднак подія то лем опертя, фактор, основа для того, што ма вчынити як ма задіяти назва Фльоринка:

Все-ж Фльоринка не загине в памяти народа,

Ци то скорше, ци пізнійше блисне нам свобода (Жылич 2002, 103).

Припомну за Норм, же цілю місц пам'яті єст «загамування процесу забывання», «убезсмертніня чогоси», «зіманя як найбільше значыня в як найменшым чыслі знаків». В верши Жылича Фльоринка рytuалізувана єст безсперечно в тій же цілі. Подібні діє тота назва в сконтамінуваннях таких як Фльориньска Республика, фльориньське віче, Фльориньска Рада. Процес стабілізування ся Фльоринкы як місця пам'яті і ставаня ся ей назвы символом стремлінь до свободы Лемків тырват праві од початку подій вміщаных в назву⁴ аж до днес. Ваньо Гунянка (Димитрий

⁴ Нора, вказуючы два тыпы «великих подій» бесідує о таких, які в їх часі сут праві незауважены, з часом аж набирают сутьового для даной достоменности значыня і о таких, на

Вислоцкій), активний учасник подій з 1918-1921 років, пишучи в 1933 р. о Ваню Дзядику (Johnny Jaddick), світовим мастері боксу, так сакралізує Фльоринку: «Чемпіонъ свѣта изъ Фльоринкы, изъ славной Фльоринкы, где почалася наша лемковска карпаторусска исторія послѣ войны», а далі описує віче і свою в ній участь а тіж предложену резолюцію. Кінчить той опис так: «Изъ того я памятаю Фльоринку. Она все, якъ и того постановленіе, остане въ памяти» (Гунянка 1933, 37). Прикликуючи в 2008 р. той текст, Петро Муриянка додав му наголовок *Зо споминів о фльориньскимъ вічи* (Гунянка 2008).

Ярослав Зволіньскій і Ярослав Мерена, автори книжки *Na Łemkow-szczyźnie. Florynka (nasze seło)*, покликуючи ся на спомини своїх вітців, які були серед організаторів віче (називане нима тіж Конгресом), вказують Фльоринку як ідеальне, совершенне місце на тоту подію. Серед вельох чинників виміняють: 1. Згоду Фльоринчан на прийняття тільких делегатів, заангажування молодежи і вшитких селян в організацію; 2. Теренови ідеальни условія, де долина і плебанія сут натуральным амфітеатром, а долга і широка веранда плебанії то вимріяне місце для промовляючих; 3. Догідный доїзд зо вшитких стран; 4. Людскій інтелектуальний потенціал в самій Фльоринці і околиці. Вшитки тоты чинники рішали, же во Фльоринці возникнуть могли «правны основы до заістніня власной – лемківско-русиньской народной окремости» (Zwoliński, Merena 1999).

Адже назва Фльоринка стала ся стислым знаком подій на Лемковині з років 1918-1921. Єст зматеріялізувана в конкретным місци, усимволічнена і функційні хоснувана не лем в обшыри лемківской достоменности, але тіж в науковим дискурсі, літературі, медиях. Єст першорядным знаком місця пам'яті.

Руска Народна Республика (Лемків) / Лемківска Республика / Фльориньска Республика – тима назвами оперує каждый праві текст, якій односит ся до лемківской історії і достоменности. Сут они гасловы, штандаровы, найбарже розпознавальны, незалежні од языка і характеру тексту. Здає ся єднак, же абсолютні першорядна ранга окрисліня Республіка єст ефектом пізнійшого льокування в тій назві вшитких уяв і візій

якы од початку остає наложена вага символічного значыня, які ся здають быти приготовленим упам'ятніньом самих себе (Nora 2009, 11).

недовершеної незалежності. Бо хоч Горбаль в своїй основній для історичного пізнання на фльоринські події праці пише, же «цілу тоту структуру офіційні прийнято звати Руском Народном Республіком» (Horbal 1997, 44), вводить тоту назву як зовнішню, другоступенно прийнятую для Руских Рад/ Повітових Руских Рад, во главі з Начальном Радом Лемковини, покликаною на віче во Фльоринці 5.12.1918 р. В актуальних для тамтого періоду документах послідовні виступає поняття Ради/ Совіту, а од 12 марця 1920 р. Ісполнительного Комітету. Єднак барз скоро, а быти може і рівночасно з їх покликуюваньом під вказаныма назвами, тым самоурядовым структурам сут придаваны, барже відповідаючи потребам розбудженого в вірі народу, єднозначны політичні окрисліня – Лемківской Республіки і Лемківского Уряду. Петро Трохановскій прикликає во Вступі до «Лемківского Річника 2008» уривок тексту опублікованого в 1925 р. в «Альманаху Общества Русских Братств», потверджающий живу част і високу рангу в лемківській достоменности поняття Лемківской Республіки:

Лемківска Республіка то яснина в смутній історії Лемковини. [...] Лемківска дітина, што родила ся в тот ясний момент, кед виросне і дозріє, буде горда з дня свого народжыня... До метрикальных книг новонароджених Лемків были адже товды для означыня державы вношены слова: «Руска Народна Республіка» (Редактор [ПТ] 2008, 3).

Анджей Квілецкі в своїй монографії о Лемках (Kwilecki 1974) послідовні хоснує поняття Руска Народна Республіка Лемків/ Лемківска Руска Республіка, а серед джерел, на які ся покликає при єй характеризованю, вказує машинопис *Руска Народна Республіка Лемків* авторства Василя Ваврика з цитуваным текстом з «Прикарпатской Руси» з 1921 р., а тіж інтерв'ю зо Зволіньським з Фльоринки, свідком подій з років 1918-1921 (інтерв'ю з 8.07.1962 р.), потверджат автентичність назв таких як республіка, уряд, прем'єр, міністрове (Kwilecki 1974, 64-67). В документах, які сохранили ся з судового процесу лемківських активістів, хоснуване єст поняття «Русского Уряду» (Horbal 1997, 82).

Так адже мож речы, же в понятю Руской Народной Республіки Лемків сконтамінували і зесенціялізували ся подля Норовского моделю перетворюваны пам'ятю історичны структури і ідеї політичного характеру – державы, уряду, незалежності.

Віче – єст третьом назвом, яка стабілізує пам'ят в місци пам'яті, оперуючы історичныма одкликаньями подля своїх правил. Фльоринське віче, тото усимволічене і зрытуалізуване, єст єдно, історичні однотуване 5 грудня 1918 р. і подля той дати визначаюче рытуалы пам'яті для устанавляючых ся на свідмості той вікопомной події лемківських потомных през 100 років і на дальшый час. Коли Світовый Конгрес Русинів в 2007 р. підняв постанову о устанавліню Дня Русина во вшыткых державах, де Русины жыют, Лемкы в Польщы без сомнівів і полемік згодили ся на 5 грудня – в пам'ят віче з Фльоринкы. Тота дата і тото місце заанектували понятя віче так, же хоц не збыло ся оно своей загальні клясифікуючой властивості, то асоцияційні вяже в есенційну нерозлучну ціліст Фльоринку-Республіку-5 грудня 1918.

Історичный порядок однотовує друге віче во Фльоринці, проведене 12 марця 1920 р., на яким то покликано Верховный Совіт Лемківской Руси (26 осіб), з яких 5 выбрано до Исполнительного Комітету, одраз окрисляного як Уряд. Здає ся, же тыпово для памятовых механізмів, тоты два віче сконтамінували ся в єдно, бо найчастійше в ріжного рода переказах стрічає інформацію, же на фльоринським віче 5 грудня покликано Уряд Лемківской Республіки. В верши Жылича чытає:

То народне было віче з цілою Верховины

І выбрано «Руску Раду», уряд Лемковины (Жылич 2002, 102)

Віче єст сутьовым понятєм в памятовым порядку спільноты. Переникат ся оно з історичні фунгуючым понятєм плебісциту, яке в опрацуваннях о політычных стремліннях Лемків, згідных з тым дискурсом, приводжене єст як стратегічна пропозиция Президента Качмарчыка, плянуючого піддати будуче Лемковины рішыням мирной конференції в Парижи. Качмачык надіял ся, же тота грім'я схоче, підтримуючы ідею самостановіня, оддати волю політычной приналежности самому народови. На основі проведених віче могли лемківскы діяче покликувати ся в своїх постановах і актах на волю народу, што тіж плекане єст во спільнотівій пам'яті. Перформативна фраза гев діюча проти всякому часови то оправданя судового уневинніня членів лемківского Уряду, увіковічене в пам'яті: «выполняли волю народу» (Kwilecki 1974, 65).

2. Знакуючы персоны

Знатя, же місця памяти сут не лем фурт активны, але тіж неограничено поемны, як ходит о символічны элементы, котры чынят іх «значучыма достоуменностьово єдиницями». Серед тых елементів находят ся тіж особовы символи, котры в принципі не діють оддільні, лем фунгують в корінчыску сплянтаных материяльных і ідейных взаімопоясняющих ся знаків. Сут присвійном власністю спільноты памяти і як такы творят сенсы основаны на етосі тырваня. Во фльориньскым корінчыску – місцю памяти улокуваны сут выбраны персоны, котры мож бы по Мурянковому назвати «Фльориньскым пантеоном» (навязаня до Трохановскій 2008) і здає ся, сут його на тільки есенцийном частю, же не піддають ся трансформацийным елімінациям ци пересуніням, бо умістила іх гын надрядна функция – творители Руского/ Лемківского Уряду.

Ярослав Качмарчык, Хыляк, Громосяк з Крениці

Закликують: за чест встати родимой землиці (Жылич 2002, 202)

Тото, приведенє з верша Жылича, своєрідного активізатора памяти, потверджыня персонального увіковічніня Республики, єст симптома-тычне і добрі оддзеркалююче сесу памятьову обробку актуалізуючу материю минулого згідно з інтересом і потребом спільнотового сутьового самопониманя. Коли бо симптоматычні⁵ прочытаме верш, достережеме, же то не вершотворчы правила рішыли о увіковічніню «по всяк час» лем трьох спосеред пятох «мужів довіря», яким лемківскы еліты довірили быти міністрами в єдиным в цілій своїй історії народовым Уряді. Не задіял гев Жылич ідивідуальні. Будучы народным трибуном, не творит ся текстів подля естетыкы зріжницюваня, лем подля естетыкы ідентичности/ спільноты (Sulima 1976, 11-13). А спільнота, яка будує ся на памяти мунулого, потрібує його есенції. В тым примірі есенция Уряду звела ся до тых трьох його членів, якы остали «выведены на судову лаву»:

І жандармы задусили лемківску державу

І вывели патрийотів на судову лаву (Жылич 2002, 103)

⁵ Ходит о методу звану симптоматычным чытаньом (*symptomatic reading*) або підозріваючым чытаньом (*suspicious reading*), яка єст способом чытаня (рецепції культуровых текстів) наставленим на демаскацию ідеологічных сил, якы місцяты під сподом тексту.

Елемент страждання, терпіння за ідею, переслідування, так важний в поставленню даной персони в іконостасі святих народових страдальців-мучеників, гев іщы зміцнений цитуваныма не раз з пам'яті виїмками з їх гордых, незахвіяных одповіді на судовым процесі, поставил тых трьох над інчыма двома, якы суджены не были. При чым, пересуваючы ся на страну історії, яка прозаїчні, а не сакралізуючо приводит выбраны факты з минулого, вартат вказати, же поминено гев в значучый спосіб лем о. Василя Куриллу (што тіж зробил в своїм Пантеоні Трохановскій 2008), заслуженого нестора Фльориньской Республики, міністра заграничных справ, якій з недокінце выяснених причин (вказуваны сут його шувны роки і каліцтво, Horbal 1997, 96) не был суджений. Пятый бо член Руского Уряду, Захарий Копыстьянскій, якій мал мати в ним функцію секретаря, николи не заїстніл в лемківській пам'яті в тій функції. Історичны праці коментуют тоту функцію Копыстьянського, піддаючи ей під сомнів (Horbal 1997, 82, прип. 41).

Вартат вказати тіж шырше поле персональних сакралізуючых выборов на фоні політычных подій років 1918-1921. Тото, што історія прібує якоси поукладати, творячы інтерпретувальну базу фактів, в пам'яті остає піддане маніпуляції і перетворюваню, забуваню і вивлащаню. Вартало бы звідати, чом декотры з першорядных персон лемківського політычного руху, маючи основне вплиня на підниманы рішыня, выполняючи головны функції в покликуваных структурах самоуряду, не остави увіковічені в пам'яті. Тото звідання односит ся до вельох персон, але в першым ряді і як примір до о. Михаїла Юрчакевича, якій подля документів был ведучым Начального Совіту Лемковщыны, узнаваного за єдину владу на Лемковині, был выбраний делегатом на мирну конференцію, был тіж в Празі, де проведено бесіду з президентом Томашом Масариком што до можливости прилучыня Лемковины до Чехословації. Знаний был як смілый і безкомпромісовый оборонця лемківських прав. Вага його діянь і авторитету была достережена през польскы власти, якы в період рестрикций в однесію до лемківской соспільности піддали го особливому надзору. Перед переслідуванями і загорозом гарешту мусіл втікати на Словацію. По повороті з огляду на отриману обітницю нетыкальности, остал арештуваний а пак цілком вылучений з політычной діяльности (Horbal 1997). Єст то без сомніву персона з приметами і біографієм одповідуючом фігурі народowego героя. Чом не нашол такого місця в лемківській спільнотівій пам'яті? Нее го в збірках важных лемківських персон

Теофіла Куриллы, неє серед wymienionych в *Історії Лемковини* Лемкина знаменитых Лемків, неє в *Пантеоні Зеленой Лемковини* Трохановского, неє в *Енциклопедії історії і культури Карпатських Русинів*.

В фльориньським місци пам'яті не нашли ся тіж інчы діяче, активны і значучы політычні «во время оно» – Димитрий Собин, Александер Тиханьскій, Теодозій Дуркот і ін. Найправдоподібнійше потреба выекспонування того, што містило ся в пожаданій достоменностьовій лєнії пам'яті, яка сильно накладаючы ся на потребу выеманципуваной народовой історії, грат поняттями Лемківской Ресубликы і Лемківского Уряду, есенциялізує тоты конструкты, очищаючы поле пам'яті з нецілком пристаючых гу ним елементів.

3. Способы творіння і перетворювання фльориньского місця пам'яті

Янови Ассманнови (Assmann 2008) завдячат ся вказаня ріжниць в способах творіння і підтримування пам'яті окрислєных ним як ритуальна і текстуальна когеренция. Тота перша єст характерна для оральных культур, котры сохраняют знаня лем в чловечій пам'яті і, жебы діяла она так формативні (формуючы), як і нормативні (регулюючы значєня/ вартіст), мусят быти дотриманы акты запам'ятаня, прикликаня і переказу. Ґрунтує ся она во вшитких святах, торжєствах, які творят першорядну форму організування культуровой пам'яті. Збераючы до громады соспільніст, свята дають можніст участи в збірній імаґінарії/ уяві, чым переказують і розшыряють підтримуючы достоменніст знаня (Assmann 2008, 105-106). Інакше діє ся тото в текстуальній когеренції. Сохранєня знань перенєсєне остає з повторюваня на выкладаня/ інтерпрєтацию. Писмо творит можніст так архівізуваня, як і критыкы, а то веде до оцінюваня вартости текстів (Assmann 2008, 109-112). Культурова пам'ят стрємит ґу писменности, хоц подля Ассманна, і не лем його, оральне переховуваня сенсів проходить способом ритуального повторюваня і прото не принимат выключєнь цї основных змін. Писмо звільнило соспільства з конєчности повторюваня, што спричынило, же живый циркуляцийный сенс змінил ся в мертву букву, яка може істніти поза живым переказом. Прото може выпасти з діючого кружєня, стратити сенс. Тым самым узнає Ассманн, же ритуал єст сильнійшым і певнійшым способом передаваня сенсів.

Тоты увагы схосную до рефлексії над підтримуваньом і поширянньом сенсів фльориньского місця пам'яті. Лемківська культура працює межде ритуальністю а текстуальністю, в еманципацийным напрямі стремлячы до текстуальной когеренції, часто єднак выкорыстаючы тексты до ритуальных діянь і візій, які остали гідні утруднены в наслідстві територийного розбитя спільноты. Днес сутьове значыня зачынат припадати електронным медиям, котры, згідно з вельома концепциями, близшы сут ритуальному як текстуальному способови переказу. Узагальняючы, мож достеречы вельоаспектове взаємодіяня тых принципово ріжных з способів творіння і переказування пам'яті.

По текстуальній стороні:

а) документи:

- доступны, або лем знакуваны як істніючы, ци цитуваны в інчых текстах з пам'яті;
- документи такы, як тексты меморандів, проклямацій, декларацій, освідчынь ітп. голошених і выдаваних ріжnymi структурами фомуючыма ся і діючыма протягом 1918-1921 років (іх выказ: Horbal 1997, 144-149);
- газетовы інформаційны запискы з часів діянь або зараз по них (іх выказ: Horbal 1997, 149-150);

б) описы формуваны в популярных, пропагандовых, науковых опрацуваннях посвячених Лемкам: Тарнович 1936, 252-258; Лемкин 1969, 153-154; Kwilecki 1974, 63-67; Kohutov 1991, 9-16; Гвань 1988, 183-186; Турчак 1999, 103-104; Nowakowski 1992, 318-322; Moklak 1997, 38-43; Zwoliński, Merena 1999, 128-132; Барна 2008, 62-66;

в) науковы і популярны опрацування: Коковський, 1935; Magocsi, 1993; Moklak, 1993; Horbal 1997; Головацький, 2004; Brej, 2013;

г) річнищовы статі і опрацування в лемківській/ русиньській періодыці – «Бесіда» 1992, ч. 3-4; 1998, ч. 5-6; 2000, ч. 4-6; 2007, ч. 5; 2008, ч. 1; 2009, ч. 1, 4; 2012, ч. 6; 2014, ч. 1; 2015, ч. 2; 2018, ч. 4, 6, 55-62; «Лемківській Річник» 2001, 2003, 2008, 2012 », «Річник Руской Бурсы» 2011, 2018, «Русин» 2004;

д) енциклопедичны нотаткы під гослом «Руска Народна Республика Лемків» (ріжны вариянты той назвы) нп. в: *Encyclopedia of Rusyn History and Culture* (Toronto–Buffalo–London 2002), *Енциклопедія Історії та культури Карпатських Русинів* (Ужгород 2010), *Енциклопедичний Словник Лемківщини* (Львів 2013),

https://pl.wikipedia.org/wiki/Ruska_Ludowa_Republika_Łemków,
https://ru.wikipedia.org/.../Русская_народная_республика_лемков;

е) актуальні тексти доступні інтернетово, нп.:

Republika Łemków. Niespełniony sen o wolności на: menway.interia.pl
altio.kblox.pl/2011/03/12-III-1920-Koniec-Republiki-Lemkow.html
[https://wiadomosci.onet.pl/kiosk/lemkowska-republika/kzn20](http://wiadomosci.onet.pl/kiosk/lemkowska-republika/kzn20)
lemkowyna.blogspot.com/2012/12/rusinska-ludowa-republika-emkow.html
historycy.org > Ruska Ludowa Republika Łemków;

ж) літературні тексти: *Фльоринка* Нестора Жылича (Жылич 2002),
Украдені Гори Дмитра Бедзика (Бедзик 1984, 607-610), *A Wisła dalej płynie* Петра Мурянки (Murianka 2007, 141-142).

По ритуальній стороні:

- а) річнищові celebрації проведені Товаришиньом Лемків і Товаришиньом «Руска Бурса» в роках 2008, 2018 – на Лемківській Ватрі на Чужині (вистава, виклад, панельова дискусійна стріча, конкурс); на Лемківській Творчій Осени, яка в 2018 р. дедикувана була Рускій Народній Республіці; на торжественних празднуваннях 100 річниці віче во Фльоринці (симвоичне віче во Фльоринці, вмурування пропаметной таблиці в Рускій Бурсі в Горлицях, виклади, фільм, артистичный програм, вистава), 2018 рік посвячений Рускій Народній Республіці зінтенсифікувал пам'ят о ній;
- б) щорічні празднування Дня Русина в Польщі, пов'язані з виїздом до Фльоринки;
- в) оголошення конкурсу для молодіжы на текст, навязуючий до подій на Лемковині з років 1918-1921 – в його ефекті 3 праці;
- г) фільми, які (як нп. фільм *Republika Łemkowska we Florynce* в реж. Кшыштофа Кшыжановского, 1995) обзерані сут збірні, а тіж оперують ритуальныма, візуальныма, устныма формами переказу. Ритуальні введено гев тіж внука Василя Куррилы, Александра Куриллу, який кружит достойні по місці пам'яті і тіж вказує родинні пам'ятки, які остали з Талергофу і з часів Республікы;
- д) рецитація, читання текстів, які односят ся до Фльоринки і Руской Народной Республікы.

В celebрації місця пам'яті текстуальніст переникат ся з ритуальністю, зміцнюючы перформативне/ достоменностьове його діяня.

4. Спільнотовы потреби і цілі

Чья ест і кому служыт памят? Тото звідання поставила єм колиси выкликуючо в шыроком контексті іманя симптоматичной активности меншыновых літератур (Duć-Fajfer 2012). Джордж Орвель в *Році 1984* написал «хто рядит минулым, в його руках ест будуче, хто рядит теперішністю, в його руках ест минуле» (Orwell 1988, 28), чым вказал велику силу памяти в достоменностывых і політычных проєктах. Вернийме до думкы Анджея Шпоціньского, жебы місцями памяти звати лем такы факты і явиска, котры «постеріганы сут в загальній свідомости як власніст окрисленых груп або спільнот» і «коли сут они постеріганы як депозит (символ) не лем одной конкретной вартости, лем справ взагалі важных для спільноты» (Szpociński 2008, 15). Фльоринка, Руска Народна Республика Лемків, Рускій Уряд сут безсперечні власністю Лемків. Мало того, Лемків, якы в текстуальный або рытуальный спосіб фурт плекати і припоминати будут, же в кінцьовым меморандум фльориньского віче вызвучали слова: «Хочеме жыти в єдности з цілым рускым народом (...) Не хочеме ани Мадярів, ани Поляків і не знаме ниякой України» (Horbal 1997, 44). Треба вказати, же в сучасных, головні тых звязаных зо сотном річницьом фльориньского віче, celebraциях памяти Руской Народной Республики, барз міцно акцентує ся деякы елементы, безсперечно такы, якы служат теперішности. Сут они згідны з інтересами і думаньом актуальных лемківских лідерів і служыти мают сенсови тырвання декотрых, узнаваных за сутьовы для лемківской достоменности вартости:

- Підкрислят ся выключніст і важніст лем єдной Лемківской Республики – ест то протиставліня ся пропагандовому, долгыма роками і фурт шыреному поглядови о двох рівнорядных леніях розвита достоменности серед Лемків – лемківській і українській. Такій пропаганді служыти мало рівнорядне выміняня лемківских республик: Фльориньской і Команчаньской. Розвивана докола Руской Народной Республики ленія памяти, вказує глибоку одмінніст тых двох політычных структур і їх повязаня з лемківскістю. Підкрислят ся в ній, же події односячы ся до Фльоринкы были выражыньом волі народу, рученом през 500 делегатівзо 130 лемківских сел, же владі Руского Уряду піддали ся добровільні мешканці вшыткых лемківских сел, же тота політычно-самоурядова структура справні діяла през два роки, а і по арештуваню уряду, бо нарід тримал ся вызначеных принципів.

З другой страны маме до діла з епізодом на ранті лемківской території, якій возник з ініціативы єдного человека, о. Пантелеймона Шпилькы, котрый на віст о сформуваню ся Західньоукраїнської Народной Республики зачал агітаційну акцію в своїй околиці, тзн. докола Вислока Великого. На скликане ним віче зголосило ся 70 делегатів з 30 сел. Покликана на ним Повітова Українська Рада і ціла структура, в якій важна роля припадала озброєній жандармерії, была розбита польскыма войсковыма силами по нецілих трьох місяцях фунгування. Контрастувана єст репрезентативніст, характер і назва обох структур, з яких друга єст не лемківском, лем українськом структуром.

- Акцентує ся очивидніст лемківських народовых стремлінь подля права до самостановіня, з покликаньом на 10. і 13. пункты з проголошеного Вудровом Вільсоном мирного програму розвитку народів світа. Адже – на право народів Австро-Мадяр до свободного автономного розвитку і на сотворіня незалежной польской державы лем на територіях, де мешкат безсперечно польське населіня. Загальне пересвідчєня было такє, же коли Лемкы не прагнут польской землі, то і Полякы не будут прагнути лемківской. Прото інформовано польскы власти о зобранях, запрашано на віче, рахувано на лояльну спілпрацу, што і з польской стороны было якісый час респектуване (Horbal 1997).
- Піддання ся медженародному рішаючому орґанови, то значыт мирній конференції в Парижі з надійом на ґарантування ньом плебісцитного рішєня што до приналежности Лемковины. Тот мотыв в думаню лемківських лідерів сперед 100 років днес єст живый і уактуальнений в формі надії Руснаків на домагання ся і оборону Європском Унієм іх прав в державах, де жыют.
- Не хоснування оружа – єст то мотыв барз міцно вписаний в лемківскій автостереотып, в яком уж в XIX-вічных текстах (прим. Астряб 1871) підкрислят ся, же Лемкы николи «не бренкали» оружом і все жыли мирні. На фоні політычных подій творят ся гев контроверсіі, вказувана єст готовіст молодежи до збройного станя на варті границ Лемковины і незгода старших на такє діянє (Horbal 1997, 39). Тоты дилеми сут фурт живы в думаню о тамтых часах. Вказує іх Бедзик в своїй повісти (Бедзик 1984, 610), вертают в дискусиях, до днес глядают одповіді, тіж в контексті і пізнійших подій, якы были участю лемківской спільноты.

- Вказання ламання през Польщу права, знущань і хоснування насильства – хоц часы Руской Народной Республики не вписуют ся безпосередньо в мартирологічну лєнію спільнотовой автодефініції, то і они не были свободны од того аспекту розумління теперішньости через минуле. В книжці Горбала приведены сут чысленны звірства польской поліції і вояків в рамках проводженой од яри 1919 р. пацифікаційной акції на Лемковині. Подаваны сут приміры заколотя багнетами, раніня, чысленных побить, арештувань, забераня поживы і облечыня, реквіруваня кони, рабуваня маєтків. Примір о. Юрчакевича вказує на недотримуваня вимогів договору. Найчастійше єднак підкрисляне єст безправне, вымушане і вводяче страшенны рестрикції проти опорови браня рекрутів з Лемковины до польского войска. Спричыняло то страх, насильства і втіканя на словацку сторону або хованя ся місяцями по лісах. Як безправне принимане было тіж силуваня лемківских учители до складаня присягы на вірніст Польщы. Памят звела тоты факты в єдно з інчыма переслідуванями, якы терпіли Лемкы.
- Вказання реляції доминация-підрядніст/сильный-слабый як причыны всяких ограничынь і браку можливости розвитку ци довершаня своїх плянів через Лемків. Як в знаній Русенковій байці *Волк і ягня*, реляция не може быти інакша, бо:

Мають люде «Свод законов»,
Ма тыж і волк право волче!
Шкода – реку – обороны,
Як волк схоче, то затолче! (Русенко 2010, 98)

Такій образ реальности выраженный остал наголовками сучасных текстів, якы односят ся до часу, коли маніфестували ся лемківскы політычны стремління: *Republika Łemków. Niespełniony sen o wolności* Славоміра Загурского, ци *Задушена надія на вільніст і свободу* (Барна 2008).

- Візия можливости поводжыня з негатывном одповідю, яка фунгує в соспільній свідомости з огляду головні на «сильнійшого сусіда» і внутрішню незгоду. Основана она єст на глубоко закоріненым в культурі, універсальным мотыві тлумачыня всяких неповоджынь і програных. В лемківській соспільности вчути єй мож так серед старшого, як і молодшого покоління.

- Однесіня ся до материяльных і духовых памяток з оного часу, головні тых, які сохрaнены были в родині «газды» фльориньского віче, Василя Куриллы. Переховувал їх внук о. Василя, Александер Курилло з Кракова. Вказаны они были іщы в фільмі Кшыштофа Кшыжановского з 1995 р. Корыстал тіж з них і покликує ся на них Богдан Горбаль. Днес відоме єст, же оставили они переказаны українським прицерковным (ходить о грекокатолицьку Церков) інституціям, што здавало бы ся простом консеквенційом того, же ведуче значыня в подіях з років 1918-1921 мали грекокатолицькы священники. Єднак днешня інтерпретація лемківських лідерів стремит за ідеовым а не інституційным наслідством. Переданя тых цінных і важных для лемківской пам'яті і достоенности памяток україноорентуваным інституціям узнаване єст за своєрідне святотатство, бо Руска Народна Республика Лемків і єй активісты діяли проти українським впливам на Лемковині. Вельо осіб вірит, ци надіє ся, же част памяток остала в родині, яку тепер репрезентує сестра покійного Александра, Юлія Курилло і іщы можливе єст трафліня їх во властиве місце, до лемківських, а не українських інституцій.

Коротке вырахуваня функційных аспектів місця пам'яті, яким єст Фльоринка, не обнимат цілого, гідні шыршого спектра тых функцій і пересвідчынь до них одношених. Дає єднак огляд того што, по што і для кого єст памятане або конструуване в пам'яті речене місце в таким значыню, яке му надал Нора.

Закінчу сумуючом вшытко вказане горі дефініційом соспільной пам'яті сформуваном Марціньм Гольком: «соспільна памят то вшытко што з минулого тырват в тепершньости і што втеперішньости робит ся з уявами о минулым» (Golka 2009, 7). Адже фльориньське місце пам'яті єст для Лемків тым, што з ним роблят они днес.

Бібліографія

- Астряб, Матвій. 1871. «Колька слівъ о лемковскій бесѣдѣ». Учитель, ч. 43-52.
- Барна, Адам. 2008. «Загашена надія на вільніст і свободу». В: *Хмары і сонце над Лемковином*, 62-66. Ліґниця: Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Бедзик, Дмитро. 1984. *Украдені гори. Трилогія*. Київ: Видавниство художньої літератури «Дніпро».

- Гвань, Іван. 1988. «Історія Північної Лемківщини до вигнання лемків». В: *Лемківщина – земля-люди-історія-культура*. Ред. Богдан Струмінський. Т. 1, 183-186. Нью Йорк-Париж-Сидней-Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка.
- Головацький, І. 2004. «Судовий процес над членами уряду Рускої Лемківської Республіки – джерело вивчення українських державотворних протестів на Лемківщині (1918-1920 рр.)». *Вістник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія юридична*, ч. 39: 145-154.
- Гулянка, Ваньо. 1933. «Ваньо Дзядик». *Карпаторуський Календарь Ваня Гулянки на 1933 год*, 37-38.
- Гулянка, Ваньо. 2008. «Зо споминів о фльориньськом вічі», *Лемківській Річник*, 64-65.
- Жылич, Нестор. 2002, «Фльоринка». В: *Ци то лем туга, ци надія. Антологія по-выселеной лемківской літературы*. Ред. Олена Дуць-Файфер, 102-103. Лігниця: Стіваришыня Лемків.
- Коковський, Франц. 1935. «Лемківські републики з 1918-1919 роках». В: *Альманах „Червоної Калини”*, 115-118.
- Лемкин, Иоанн Ф. 1969. *История Лемковины*. Юнкес, Н.Й.: Издание Лемко-Союза в С.Ш.А и Канаді.
- Любчик, Ігор. 2005/2006. «Лемківщина під час національно-визвольних змагань українського народу 1918-1919 рр.». *Українознавчі студії*, ч. 6/7: 368-373.
- Редактор [ПТ]. 2008. «На 90-ту річницю». *Лемківській Річник*, 3.
- Русенко, Іван. 2010. «Волк і ягня». В: *Русенко – выбране*. Ред. Петро Трохановський, 98-99. Крениця-Лігниця: Стіваришыня Лемків.
- Тарнович, Юіян. 1936. *Ілюстрована історія Лемківщини*. Львів: На Сторожі.
- Трохановський, Петро, ред. 2008. *Пантеон Зеленой Лемковины*. Горлиці: Klub Patriotów Łemkowszczyzny.
- Турчак, Олександр. 1999. «Талергофська трагедія. Лемківські Республіки 1918-1920 рр.». В: *Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження у 2-х т.* Ред. Марія Горбаль, Т. 1. 101-104. Львів: Інститут Народознавства НАН України.
- Assmann, Jan. 2008. *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Пер. Anna Kryczyńska-Pham. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Brej, Wioleta. 2013. «Geneza i funkcjonowanie republik łemkowskich po I wojnie światowej». *Historic@*, ч. 14: 55-66.
- Duć-Fajfer, Helena. 2012. *Pomiędzy bukwą a literą. Współczesna literatura mniejszości białoruskiej, ukraińskiej i łemkowskiej w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Duć-Fajfer, Helena. 2016. «A Wisła dalej płynie» Petra Murianki – *autobiografia jako mit reinwencyjny*. В: *Autobiografie (po)graniczne*. Ред. Inga Iwasiów, Tatiana Czerska, 15-29. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Golka, Marcin. 2009. *Pamięć społeczna i jej implanty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Horbal, Bogdan. 1997. *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918-1921*. Wrocław: Wydawnictwo Arboretum.
- Kohutov, Petro. 1991. «Lemkos in Their Struggle for Reunification». *A Lemko People's Calendar 1988-91*, 9-16.
- Kończal, Kornelia. 2009. «Bliskie spotkania z historią drugiego stopnia». B: *Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji i źródło konfliktów*. Red. Andrzej Szpociński, 207-226. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kwilecki, Andrzej. 1974. *Łemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Magocsi, Paul Robert. 1993. «The Ukrainian Question Between Poland and Czechoslovakia: The Lemko Rusyn Republic (1918-1920) and Political Thought in Western Rus'-Ukraine». *Nationality Papers*, XXI, ч. 2: 95-105. <https://doi.org/10.1080/00905999308408278>
- Moklak, Jarosław. 1993. «Republiki łemkowskie 1918-1919». *Wierchy*, 63-77.
- Moklak, Jarosław. 1997. *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
- Moniot, Henri. 1974. «L'histoire des peuples sans histoire». B: *Faire de l'histoire*. Red. Jacques Le Goff, Pierre Nora. T. 1, 106-123. Paris: Gallimard.
- Murianka, Petro. 2007. *A Wisła dalej płynie*. Krynica-Legnica: Stowarzyszenie Łemków.
- Nowakowski, Krzysztof Z. 1992. «Sytuacja polityczna na Łemkowszczyźnie w latach 1918-1939». B: *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*. Red. Jerzy Czajkowski. T. 1, 313-350. Rzeszów: Editions Spotkania.
- Nora, Pierre. 1984-1992. *Les Lieux de mémoire*. T. 1 *La République* (1 vol., 1984). T. 2 *La Nation* (3 vol., 1986). T. 3 *Les France* (3 vol., 1992). Paris: Gallimard (Bibliothèque illustrée des histoires).
- Nora, Pierre. 2009. «Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire. Tytuł roboczy: *Archiwum nr 2*, 4-12. <http://www.marysialewandowska.com/wp-content/uploads/2009/08/Archiwum-no2-c2-sprd.pdf>
- Orwell, George. 2010. *Rok 1984*. Пер. Tomasz Mirkowicz. Warszawa: Wydawnictwo Muza.
- Sulima, Roch, 1976. *Folklor i literatura. Szkice o kulturze i literaturze współczesnej*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Szpociński, Andrzej. 2008. «Miejsca pamięci (lieux de mémoire)». *Teksty Drugie*, ч. 4: 11-22.
- Wolf, Eric R. 2009. *Europa i ludy bez historii*. Пер. Wojciech Usakiewicz, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zwoliński, Jarosław, Merena, Jarosław. 1999. *Na Łemkowszczyźnie. Forynka (nasze село)*. Koszalin: Moja Biblioteka.
- Żakowski, Jacek. 2002. *Rewanż pamięci*, Warszawa: Sic!